।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।। अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।।

पंध्रौं अध्याय

महापुरुषहरूले संसारलाई विभिन्न दृष्टान्तहरूबाट सम्झाउने प्रयास गर्नुभएको छ। कसैले यसलाई भवाटवी भने, कसैले संसार-सागर भने। अवस्था-भेदबाट यसैलाई भवनदी र भवकूप पनि भनियो र कहिले यसको तुलना गो-पदबाट गरियो अर्थात् जति इन्द्रियहरूको आयतन छ, त्यति नै संसार छ र अन्त्यमा यस्तो पनि अवस्था आयो कि (**'नाम लेत भव सिन्धु सुखाहीं।'**) भव-सिन्धु पनि सुक्यो। के संसारमा यस्ता समुद्रहरू छ? योगेश्वर श्रीकृष्णले पनि संसारलाई समुद्र र रुखको संज्ञा दिनुभयो। अध्याय बाह्रमा वहाँले भन्नुभयो- जो मेरो अनन्य भक्त छन्, उनको संसार-समुद्रबाट चाँडै नै उद्धार गर्नेवाला हुन्छु। यहाँ प्रस्तुत अध्यायमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- संसार एउटा वृक्ष हो, यसलाई काटेर नै योगीजन त्यस परमपदलाई खोज्दछन्। हेरौं-

श्रीभगवानुवाच

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्।।१।।

अर्जुन! **'ऊर्ध्वमूलम्'**- माथिको परमात्मा नै जसको मूल हो, **'अधःशाखम्'**- तल प्रकृति नै जसका शाखाहरू हुन्, यस्तो संसाररूपी पीपलको रुखलाई अविनाशी भनिन्छ। (वृक्ष त अ-श्वः अर्थात् भोलिसम्म पनि रहनेवाला छैन, जुसुकै बेला पनि कट्छ; तर छ अविनाशी) श्रीकृष्णको अनुसार अविनाशी दुइवोटा छन्- एउटा संसाररूपी रुख अविनाशी र अर्को त्यसभन्दा पनि पर- परम अविनाशी। वेद यस अविनाशी संसार-विपटको पात भनिएको छ। जो पुरुष यस संसाररूपी रुखलाई देख्दै विदित गरिलिन्छ, त्यो वेदको ज्ञाता हो।

जसले यस संसार–वृक्षलाई जानेको छ, त्यसले वेदलाई जानेको छ, न कि ग्रन्थ पढ्नेले। पुस्तक पढ्नाले त उता बढ्ने प्रेरणा मात्र मिल्छ। पातहरूको स्थानमा वेदको के आवश्यकता छ? वस्तुतः पुरुष भौंतारिदै–भौंतारिदै जुन अन्तिम कोपिला अर्थात् अन्तिम जन्म लिन्छ, त्यहींबाट वेदको ती छन्द (जो कल्याणको सृजन गर्दछन्) त्यहींबाट प्रेरणा दिन्छन्, त्यसको उपयोग छ। त्यहींबाट भौंतारिनु समाप्त हुन्छ। त्यो स्वरूपतिर फर्कन्छ। तथा–

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः।
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके।।२।।

यस संसार–वृक्षका तीनवटै गुणहरूद्वारा बढेको विषय र भोगरूप कोपिलावाला शाखाहरू तल र माथि सर्वत्र फैलिएको छन्। तलतिर कीरा–फट्याङ्ग्रासम्म र माथि देवभावदेखि लिएर ब्रह्मासम्म सर्वत्र फैलिएका छन् तथा मात्र मानिस–योनिमा कर्महरूको अनुसार बाधिने छन्। अन्य सबै योनिहरू भोग भोग्नको लागि छन्। मनुस्य योनि नै कर्म अनुसार बन्धन तयार गर्दछ।

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा।।३।।

तर यस संसार–वृक्षको रूप, जस्तो भनिएको छ, त्यस्तो यहाँ पाइदैन; किनकि न त यसको आदि छ, न अन्त छ र न राम्रो प्रकारले यसको स्थिति छ (किनकि यो परिवर्तनशील छ)। यस सुदृढ मूलभएको संसाररूपी रुखलाई दृढ '**असंगशस्त्रेण**'– असँग अर्थात् वैराग्यरूपी शस्त्रद्वारा काटेर, (संसाररूपी रूखलाई काट्नु छ। यस्तो होइन कि पीपलको जरामा परमात्मा बस्नुहुन्छ वा पीपलको पात वेद हो र रुखलाई आरती गर्न लागनु रुखका।)

यस संसार–रुखको मूल त स्वयं परमात्मा नै बीजरूपबाट प्रसारित छ, के त्यो पनि काटिनेछ? दृढ वैराग्यद्वारा यस प्रकृतिको सम्बन्ध–विच्छेद हुन्छ, यहि काट्नु हो। काटेर गर्ने के?

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी।।४।।

दृढ वैराग्यद्वारा संसार काटेपछि त्यस परमपद परमेश्वरलाई राम्ररी खोज्नु पर्दछ, जसमा एक पटक गइसकेको मानिस फेरि फर्केर यस संसारमा आउँदैनन् अर्थात् पूर्ण निवृत्ति प्राप्त गरिलिन्छन्। तर त्यसको खोज कुन प्रकारले संभव छ? योगेश्वर भन्नुहुन्छ– यसको लागि समर्पण आवश्यक छ। जुन परमेश्वरबाट पुरातन संसार–वृक्षको प्रवृत्ति विस्तारलाई प्राप्त भएको छ, त्यही आदिपुरुष परमात्माको म शरण हुँ (त्यसको शरण नपरीकन वृक्ष मेटिन्न)। अब शरणमा गएको वैराग्यमा स्थित पुरुषले कसरी बुझोस् कि रुख काटियो? त्यसको पहिचान के हो? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ–

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञै–
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्।।५।।

उपर्युक्त प्रकारको समर्पणले जसको मोह र मान नष्ट भएको छ, आसक्तिरूपी सँगदोष जसले जितेका छन्, '**अध्यात्मनित्या**'– परमात्माको स्वरूपमा जसको निरन्तर स्थिति छ, जसका कामनाहरू विशेषरूपबाट निवृत्त भइसकेका छन् र सुख–दुःखको द्वन्द्वबाट विमुक्त भएको ज्ञानीजन त्यस अविनाशी परमपदलाई प्राप्त गर्दछन्। जबसम्म त्यो अवस्था आउँदैन, तबसम्म संसारवृक्ष काटिंदैन। यहाँसम्म वैराग्यको आवश्यकता रहन्छ। त्यस परमपदको के स्वरूप हो, जसलाई पाउँछन्?–

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम।।६।।

त्यस परमपदलाई न सूर्य, न चंद्रमा र न अग्नि नै प्रकाशित गर्न सक्छन्। जुन परमपदलाई प्राप्त गरेर मानिस फेरि संसारमा आउँदैन, त्यही मेरो परमधाम

हो अर्थात् जसको पुनर्जन्म हुँदैन। यस पदको प्राप्तिमा सबैको समान अधिकार छ। यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ–

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति।।७।।

'जीवलोके' अर्थात् यस शरीरमा (शरीर नै लोक हो) यो जीवात्मा मेरो नै सनातन अंश हो र त्यही यी त्रिगुणमयी मायामा स्थित भएको मनसहित पाँचै इन्द्रियहरूलाई आकर्षित गर्दछ। त्यो कसरी?–

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्।।८।।

जसरी वायु गन्धको स्थानबाट गन्धलाई ग्रहण गरी लिएर जान्छ– ठीक त्यसै प्रकार शरीरको स्वामी जीवात्मा जुन पहिलेको शरीरलाई त्याग्दछ, त्यसबाट मन र पाँच ज्ञानेन्द्रियहरूको कार्य–कलापहरूलाई ग्रहण गरेर (आकर्षित गरेर साथ लिएर) फेरि जुन शरीरलाई प्राप्त हुन्छ, त्यसमा जान्छ। (जब अघिल्लो शरीर तत्काल निश्चित छ तब पिठोको पिण्ड बनाएर कसलाई पुऱ्याउनु हुन्छ? लिन्छ कसले? यसैले श्रीकृष्णले अर्जुनलाई भन्नुभएको थियो कि यो अज्ञान तिमीलाई कहाँबाट उत्पन्न भयो कि पिण्डोदक क्रिया लुप्त हुनेछ।) त्यहाँ गएर के गर्दछ? मनसहित छः इन्द्रियहरू कुन–कुन हुन्?

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते।।९।।

त्यस शरीरमा स्थित भएर यो जीवात्मा कान, आँखा, त्वचा, जिब्रो, नासिका र मनको आश्रय लिएर अर्थात यी सबैको सहायताले विषयहरूको सेवन गर्दछ। तर यस्तो देखिंदैन, सबैले वहाँलाई देख्न पाउँदैन्, यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः।।१०।।

शरीर छोडेर गइरहेको, शरीरमा स्थित भएको, विषयहरूलाई भोग्दै गएका अथवा तीनवटै गुणहरूले युक्त भएको जीवात्मालाई विशेष मूढ अज्ञानीले

जान्दैन। मात्र ज्ञानरूपी आँखा भएका मानिसहरू मात्र उसलाई जान्दछन्, देख्दछन्, ठीक यस्तै नै छ। अब त्यो दृष्टि कसरी मिलोस्? अघि हेरौं–

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः।।११।।

योगीजन आफ्नो हृदयमा, चित्तलाई सबैतिरबाट समेटेर यस आत्मालाई यत्न गर्दै प्रत्यक्ष देख्छन्; तर अकृतार्थ आत्मावाला अर्थात् मलिन अन्तःकरण भएका अज्ञानीजन यत्न गर्दा–गर्दै पनि यस आत्मालाई जान्दैनन् (किनकि त्यसको अन्तःकरण बाहिरी प्रवृत्तिहरूमा अहिले छरिएको छ)। चित्तलाई सबैतिरबाट समेटेर अन्तरात्मामा यत्न गर्ने भाविकजन नै उसलाई पाउन योग्य हुन्छ। अतःकरणबाट सतत् स्मरण आवश्यक छ। अब ती महापुरुषहरूको स्वरूपमा जुन विभूतिहरू पाइन्छन्, (जुन पछाडि बताई पनि सक्नु भएको छ) त्यसमा प्रकाश पार्नुहुन्छ–

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्।।१२।।

जो तेज सूर्यमा स्थित भएर सम्पूर्ण जगत्लाई प्रकाशित गर्दछ, जो तेज चन्द्रमामा स्थित छ र जो तेज अग्निमा छ, यसलाई तिमी मलाई नै जान। अब त्यस महापुरुषको कार्य बताउनु हुन्छ–

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः।।१३।।

म नै पृथ्वीमा प्रवेश गरेर आफ्नो शक्तिबाट सबै भूतहरूलाई धारण गर्दछु र चन्द्रमामा रसस्वरूप भएर सम्पूर्ण वनस्पतिहरूलाई पुष्ट गर्दछु।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्।।१४।।

म नै प्राणिहरूको शरीरमा अग्निरूपले स्थित भएर प्राण र अपानबाट युक्त भएको चार प्रकारका अन्नहरूलाई पचाउँछु।

अध्याय चारमा स्वयं योगेश्वर श्रीकृष्ण इन्द्रियाग्नि, संयमाग्नि, योगाग्नि, प्राण–अपानाग्नि, ब्रह्माग्नि इत्यादि तेह्र–चौध अग्निहरूको उल्लेख गर्नुभयो, जसमा

सबैको परिणाम ज्ञान हो। ज्ञान नै अग्नि हो। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– यस्तो अग्निस्वरूप भएर प्राण र अपानबाट युक्त चार विधिहरूबाट (जप सधैं श्वास–प्रश्वासबाट हुन्छ, उसका चार विधिहरू–बैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती र परा हुन्– यी चारै विधिहरूबाट) तैयार हुने अन्नहरूलाई म नै पचाउँछु।

श्रीकृष्णको अनुसार, ब्रह्म नै एकमात्र अन्न हो, जसबाट आत्मा पूर्ण तृप्त हुन्छ फेरि कहिलै अतृप्त हुँदैन। शरीरको पोषक प्रचलित अन्नलाई योगेश्वरले आहारको संज्ञा दिनुभएको छ (युक्ताहार...)। वास्तविक अन्न परमात्मा हो। बैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती र पराको चार विधिहरूबाट निस्केर नै त्यो अन्न परिपक्व हुन्छ। यसैलाई अनेकौं महापुरुषले नाम, रूप, लीला र धाम भनेका छन्। पहिले नामको जप हुन्छ। क्रमशः हृदय–देशमा इष्टको स्वरूप प्रकट हुनलाग्छ। तत्पश्चात् उसको लीलाको बोध हुन्छ कि ती ईश्वर कुन प्रकारले कण–कणमा व्याप्त छ, कुन प्रकार सर्वत्र कार्य गर्दछ? यसप्रकार हृदय–देशमा क्रिया–कलापहरूको दर्शन नै लीला हो (बाहिरको रामलीला, रासलीला होइन) र त्यस ईश्वरीय लीलाको प्रत्यक्ष अनुभूति गर्दै जब मूल लीलाधारीको स्पर्श मिल्दछ, तब धामको स्थिति आउँछ। त्यसलाई जानेर साधक त्यसैमा प्रतिष्ठित हुन्छ। त्यसमा प्रतिष्ठित हुनु र परावाणीको परिपक्वावस्थामा परब्रह्मको स्पर्श गरेर त्यसमा स्थित हुनु, दुबै साथ–साथै हुन्छ।

यसप्रकार प्राण र अपान अर्थात् श्वास र प्रश्वाससँग युक्त भएर चार विधिहरूबाट अर्थात् बैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती र क्रमशः उत्थान हुँदा–हुँदै पराको पूर्तिकालमा त्यो 'अन्न'– ब्रह्म परिपक्व हुन्छ, मिल्छ पनि, पच्दछ पनि र पात्र पनि परिपक्व नै छ।

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्।।१५।।

म नै सबै प्राणिहरूको हृदयमा अन्तर्यामी रूपमा स्थित छु। मबाट नै स्वरूपको स्मृति (सुरति, जो तत्त्व परमात्मा विस्मृत छ, त्यसको स्मरण हुनु) हुन्छ, (प्राप्तिकालको चित्रण हो) स्मृतिको साथ नै ज्ञान (साक्षात्कार) र

'अपोहनं' अर्थात् बाधाहरूको शमन म इष्टबाट नै हुन्छ। सबै वेदद्वारा म नै जान्ने योग्य छु। वेदान्तको कर्त्ता अर्थात् 'वेदस्य अन्तः सः वेदान्त' (अलग थियो यसैले त जानकारी भयो, जब जान्नासाथ त्यही स्वरूपमा प्रतिष्ठित हुन गयो, अनि को कसलाई जानोस्) वेदको अन्तिम स्थितिको कर्त्ता म हुँ र 'वेदवित्' पनि म नै हुँ अर्थात् वेदको ज्ञाता। अध्यायको आरम्भमा वहाँले भन्नुभएको थियो कि संसार रुख हो। माथि परमात्मा मूल र तल प्रकृतिसम्म शाखाहरू हुन्। जो यस मूलबाट प्रकृतिलाई विभाजन गरेर जान्दछ, मूलबाट जान्दछ, त्यो वेदवित् हो। यहाँ भन्नुहुन्छ कि म वेदवित् हुँ, त्यसलाई जो जान्दछु। श्रीकृष्णले आफूलाई त्यसको तुलनामा उभ्याउनु भयो कि त्यो वेदवित् हो, 'म वेदवित् हुँ।' श्रीकृष्ण पनि एक तत्वज्ञ महापुरुष, योगीहरूको पनि परमयोगी हुनुहुन्थ्यो। यहाँ यो प्रश्न पूरा भयो। अब बताउनु हुन्छ कि संसारमा पुरुषको स्वरूप दुई प्रकारका छन्–

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते।।१६।।

अर्जुन! यस संसारमा '**क्षर**'– क्षय हुने, परिवर्तनशील र '**अक्षर**'– अक्षय, अपरिवर्तनशील यस्तै दुई प्रकारका पुरुषहरू छन्। तिनीहरूमा सम्पूर्ण भूतप्राणीहरूको शरीर त नाशवान् छन्, क्षर पुरुष हुन्। आज छ भने भोलि रहने छैन र यो कूटस्थ पुरुषलाई अविनाशी भनिन्छ। साधनद्वारा मनसहित इन्द्रियहरूको निरोध अर्थात् जसको इन्द्रिय–समूह कूटस्थ छ, त्यही अक्षर कहलाउँछ। अब तपाईं स्त्री हुनुहुन्छ अथवा पुरुष, यदि शरीर र शरीरजन्मको कारण संस्कारहरूको क्रम लागिरहेको छ भने तपाईं क्षर पुरुष हुनुहुन्छ र जब मनसहित इन्द्रियहरू कूटस्थ हुन्छन् तब त्यही अक्षर पुरुष मनाउँछ तर यो पनि पुरुषको अवस्था–विशेष नै हो। यी दुबैभन्दा पर पनि एउटा अरू पुरुष छ–

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः।।१७।।

ती दुबैभन्दा अति उत्तम पुरुष त अरू नै छ, जो तीवटै लोकहरूमा प्रवेश गरेर सबैको धारण–पोषण गर्दछ र अविनाशी, परमात्मा, ईश्वर– यस्तो भनिएको छ। परमात्मा, अव्यक्त, अविनाशी, पुरुषोत्तम इत्यादि उसको परिचायक

शब्द हुन्, वस्तुतः यो अरू नै छ अर्थात् अनिर्वचनीय छ। यो क्षर र अक्षरभन्दा पर महापुरुषको अन्तिम अवस्था हो, जसलाई परमात्मा इत्यादि शब्दहरूबाट इंगित गरिएको छ तर त्यो अरू नै हो अर्थात् अनिर्वचनीय हो। त्यही स्थितिमा योगेश्वर श्रीकृष्ण आफ्नो पनि परिचय दिनुहुन्छ। यथा–

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः।।१८।।

म उपर्युक्त नाशवान्, परिवर्तनशील क्षेत्रबाट सर्वथा अतीत छु र अक्षर, अविनाशी कूटस्थ पुरुषभन्दा पनि उत्तम छु। यसैले लोक र वेदमा पुरुषोत्तम नामले प्रसिद्ध छु।

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत।।१९।।

हे भारत! जस्तो कि माथि भनिएको छ– यसप्रकार जो ज्ञानी पुरुष म पुरुषोत्तमलाई साक्षात् जान्दछ, त्यो सर्वज्ञ पुरुष सबै प्रकारले म परमात्मालाई नै भज्दछ। त्यो मबाट विलग टाढा छैन।

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत।।२०।।

हे निष्पाप अर्जुन! यसप्रकार यो अति गोपनीय शास्त्र मद्वारा भनियो। यसलाई तत्त्वबाट जानेर मानिस पूर्णज्ञाता र कृतार्थ हुन्छ। अतः योगेश्वर श्रीकृष्णको यो वाणी स्वयंमा पूर्ण शास्त्र हो।

श्रीकृष्णको यो रहस्य अत्यन्त गुप्त थियो। वहाँले मात्र अनुरागीहरूलाई बताउनु भयो। यो अधिकारीको लागि थियो, सबैको लागि होइन; तर जब यही रहस्य (शास्त्र) लेख्नमा आउँछ, सबैको सामुने पुस्तक रहन्छ, यसैले लाग्छ कि श्रीकृष्णले सबैलाई भन्नुभयो; तर वस्तुतः यो अधिकारीको लागि नै हो। श्रीकृष्णको यो स्वरूप सबैको लागि थिएन। कोही वहाँलाई राजा, कोही दूत त कोही यादव नै मान्दथे, तर अधिकारी अर्जुनसित वहाँले कुनै दुराव राख्नु भएन। उनले पाए कि वहाँ परमसत्य पुरुषोत्तम हुनुहुन्छ। दुराव राखेको भए उनको कल्याण नै हुने थिएन।

यही विशेषता प्राप्तिवाला प्रत्येक महापुरुषमा पाइयो। 'रामकृष्ण परमहंसदेव' एक पटक धेरै प्रसन्न हुनुहुन्थ्यो। भक्तले सोध्यो– 'आज तपाईं धेरै प्रसन्न हुनुहुन्छ।' भन्नुभयो– 'आज म 'त्यो' परमहंस भएँ।' उनको समकालीन कोही राम्रो महापुरुष परमहंस थिए, उनलाई संकेत गर्नुभयो। केही समय पछि वहाँ मन–क्रम–वचनबाट विरक्तिको आशाले आफ्ना पछि लागेका साधकहरूसँग भने– हेर, अब तिमीहरू शङ्का नगर। म त्यही राम हुँ जो त्रेतामा भएका थिए, त्यही कृष्ण हुँ जो द्वापरमा भएका थिए। म उनीहरूको पवित्र आत्मा हुँ, त्यही स्वरूप हुँ। यदि पाउनु छ भने मलाई हेर।

ठीक यसैप्रकार 'पूज्य गुरु महाराज' पनि सबैको सामन्ने भन्ने गर्नुहुन्थ्यो– 'हो, म भगवान्‌को दूत छु। जो साँच्चैं कै सन्त छ, त्यो भगवान्‌को दूत हो, मद्वारा नै वहाँको संदेश प्राप्त हुन्छ।' ईसाले भने– 'म भगवान् को पुत्र हुँ, मेरो नजीक आऊ– यसैले कि ईश्वरको पुत्र कहलाउँछौ।' अतः सबै पुत्र हुन सक्छन्। हो, यो कुरा भिन्न छ कि नजीक आउनुको तात्पर्य त्यहाँसम्मको साधनालाई, साधना–क्रममा हिडेर पुरा गर्नुछ। मुहम्मद साहेबले भने– 'म अल्लाहको रसूल हुँ, संदेशवाहक हुँ।' पूज्य महाराजज्यू सबैसँग यति मात्र भन्नुहुन्थ्यो– न कुनै विचारको खण्डन, न मण्डन। तर जो विरक्तिमा पछि लागेका थिए, उनीहरूलाई भन्नुहुन्थ्यो– ''मात्र मेरो स्वरूपलाई हेर। यदि तिमीलाई त्यस परमतत्त्वको चाहना छ भने मलाई हेर, शङ्का नगर।'' धेरैले शङ्का गरे, उनीहरूलाई अनुभवमा देखाएर, हप्काएर, ती बाहिरी विचारहरूबाट हटाएर, जसमा योगेश्वर श्रीकृष्णको अनुसार (अध्याय २/४०–४३) अनन्त पूजा–पद्धतिहरू छन्, आफ्नो स्वरूपमा लगाउनुभयो। वहाँ अद्यावधि महापुरुषको रूपमा अवस्थित हुनुहुन्छ। यसप्रकार श्रीकृष्णको आफ्नो स्थिति गोपनीय त छँदै थियो, तर आफ्नो अनन्य भक्त पूर्ण अधिकारी अनुरागी अर्जुनको प्रति वहाँले त्यसलाई प्रकाशित गर्नुभयो। प्रत्येक भक्तको लागि सम्भव छ, महापुरुष लाखौं मानिसहरूलाई त्यस बाटोमा डोर्‍याउनु हुन्छ।

निष्कर्ष–

यस अध्यायको आरम्भमा योगेश्वर श्रीकृष्णले बताउनुभयो कि संसार एउटा रुख हो। पीपल–जस्तै रुख हो। पीपल एउटा उदाहरण मात्र हो। माथि

यसको मूल परमात्मा र तल प्रकृतिसम्म यसको शाखा–प्रशाखाहरू हुन्। जो यस रुखलाई मूलसहित विदित (ज्ञात) गरिलिन्छ, त्यो वेदको ज्ञाता हो। यस संसार–रुखका शाखाहरू माथि र तल सर्वत्र व्याप्त छन् र '**मूलानि**'– त्यसको जराको जाल पनि माथि र तल सर्वत्र व्याप्त छन्; किनकि त्यो मूल ईश्वर हो र त्यही बीजरूपबाट प्रत्येक जीव–हृदयमा निवास गर्दछ।

पौराणिक आख्यान छ– एक पटक कमलमाथि बसेका ब्रह्माज्यूले विचार गर्नुभयो कि मेरो उद्‌गम के हो? जहाँबाट वहाँको जन्म भएको थियो, त्यस कमल–नालमा प्रवेश गर्दै गए। अनवरत हिड्‌दै गरे, तर आफ्नो उद्गम देख्न सकेनन्। पछि आत्तिएर उनी त्यही कमलको आसनमा बसे। चित्तको निरोध गर्नमा लागे र ध्यानद्वारा उनले आफ्नो मूल उद्‌गम पाए, परमतत्त्वको साक्षात्कार गरे, स्तुति गरे। परमस्वरूपबाट नै आदेश मिल्यो कि– म त सर्वत्र छु, तर मेरो प्राप्तिको स्थान मात्र हृदय हो। हृदय–देशमा जो ध्यान गर्दछ, त्यो मलाई प्राप्त गर्दछ।

ब्रह्मा एउटा प्रतीक हो। योग–साधनाको एउटा परिपक्व अवस्थामा यस स्थितिको जागृति छ। ईश्वरतिर उन्मुख ब्रह्मविद्याबाट संयुक्त बुद्धि नै ब्रह्मा हो। कमल पानीमा भए पनि निर्मल र निर्लेप रहन्छ। बुद्धि जबसम्म यता–उता खोज्दछ, तबसम्म पाउँदैन र जब त्यही बुद्धि निर्मलताको आसनमा आसीन भएर मनसहित इन्द्रियहरूलाई समेटेर हृदय–देशमा निरोध गरिलिन्छ, त्यस निरोधको पनि विलीनीकरणको अवस्थामा आफ्नै हृदयमा परमात्मालाई पाउँछ।

यहाँ पनि योगेश्वर श्रीकृष्णको अनुसार संसार रुख हो, जसको मूल सर्वत्र छ र शाखाहरू पनि सर्वत्र छन्। '**कर्मानुबन्धीनी मनुष्यलोके**'– कर्मको अनुसार मात्र मानिस–योनिमा बन्धन तैयार गर्दछ, बाँध्दछ। अरू योनिहरू त यीनै कर्महरूको अनुसार भोग भोग्दछन्। अतः दृढ वैराग्यरूपी शस्त्रद्वारा यस संसाररूपी पीपल रुखलाई तिमी काट र त्यस परमपदलाई खोज, जसमा जानुभएका महर्षि पुनर्जन्मको प्राप्त हुँदैनन्।

कसरी जानौं कि संसार रुख काटियो? योगेश्वर भन्नुहुन्छ– जो मान र मोहबाट सर्वथा रहित छ, जसले संगदोष जितिसकेको छ, जसका कामनाहरू निवृत्त भइसकेका छन् र जो द्वन्द्वबाट मुक्त छ, त्यो पुरुष त्यस परमतत्वलाई

प्राप्त गर्दछ। त्यस परमपदलाई न सूर्य, न चन्द्रमा र न अग्नि नै प्रकाशित गर्न पाउँछ, त्यो स्वयं प्रकाशरूप हो। जसमा एक पटक प्रवेश गरिसकेपछि पुनः फर्केर आउँदैन, त्यो मेरो परमधाम हो, जसलाई पाउने अधिकार सबैलाई छ; किनकि यो जीवात्मा मेरो नै शुद्ध अंश हो।

शरीरको त्याग गर्ने बेलामा जीवात्मा मन र पाँचै इन्द्रिहरूको कार्य–कलापहरूलाई लिए नयाँ शरीर धारण गर्दछ। संस्कार सात्विक छन् भने सात्विक स्तरमा पुग्दछ, राजसी हो भने मध्यम स्थानमा र तामसी भएमा जघन्य योनिहरूसम्म पुग्दछ तथा इन्द्रियहरूको अधिष्ठाता मनको माध्यमबाट विषयहरूलाई देख्छ र भोग्दछ। यो देखिंदैन, यसलाई देख्ने दृष्टि ज्ञान हो। केही रट्नुको नाम ज्ञान होइन। योगीजन हृदयमा चित्तलाई समेटेर प्रयत्न गर्दै यसलाई देख्न पाउँछन्, अतः ज्ञान साधनगम्य छ; अध्ययनबाट उसको प्रति रुझान उत्पन्न हुन्छ। संशययुक्त, अकृतात्मा मानिसहरू प्रयत्न गरेर पनि उसलाई पाउन सक्दैन।

यहाँ प्राप्तिगर्ने स्थानको चित्रण छ। अतः त्यस अवस्थाको विभूतिहरूको प्रवाह स्वाभाविक छ। त्यसमा प्रकाश पार्दै योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि सूर्य र चन्द्रमामा म नै प्रकाश हुँ, अग्निमा म नै तेज हुँ। म नै प्रचण्ड अग्निहरूबाट चार विधिहरूले परिपक्व हुने अन्नलाई पचाउँछु। श्रीकृष्णको शब्दमा अन्न एकमात्र ब्रह्म हो, (**'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्।'- तैत्तिरीय उपनिषद्, भृगुबल्ली, २/१**) जसलाई प्राप्त गरेर आत्मा तृप्त हुन्छ। बैखरीदेखि परा पर्यन्त पूर्ण परिपक्क भै पच्छ, त्यो मात्र पनि हराउँछ। यस अन्नलाई म नै पचाउँछु, अर्थात् सद्गुरु जबसम्म रथी हुँदैन, तबसम्म यो उपलब्धि हुँदैन।

यसमा जोड (बल) दिनुहुँदै श्रीकृष्ण पुनः भन्नुहुन्छ– सम्पूर्ण प्राणीहरूको अन्तर्देशमा स्थित भएर म नै स्मृति दिलाउँछु। जो स्वरूप विस्मृत थियो, त्यसको स्मृति दिलाउँछु। स्मृतिको साथ प्राप्तहुने ज्ञान पनि म नै हुँ। त्यसमा आउने बाधाहरूको निदान पनि मबाटै हुन्छ। म नै जान्ने योग्य छु र विदित भएपछि जानकारीको अन्तकर्ता पनि म नै हुँ। कसले कसलाई जानोस्? म वेदवित् हुँ। अध्यायको प्रारम्भमा भन्नुभएको थियो– जो संसार–वृक्षलाई मूलसहित जान्दछ, त्यो वेदविद् हो; तर त्यसलाई काट्नेवाला नै जान्दछ। यहाँ भन्नुहुन्छ म नै वेदवित हुँ। त्यस वेदवितहरू मध्ये आफ्नो पनि गणना गर्नुहुन्छ।

अतः श्रीकृष्ण पनि यहाँ वेदवित्– पुरुषोत्तम हुनुहुन्छ, जसलाई पाउने अधिकार मानवमात्रलाई छ।

अन्त्यमा वहाँले बताउनुभयो कि लोकमा दुई प्रकारका पुरुषहरू छन्। भूतादिहरूको सम्पूर्ण शरीर क्षर हो, मनको कूटस्थ अवस्थामा यही पुरुष अक्षर हो; तर हो द्वन्द्वात्मक, र यसभन्दा पनि पर जो परमात्मा परमेश्वर, अव्यक्त र अविनाशी भनिन्छ, त्यो वस्तुतः अरू नै हो। यो क्षर–अक्षरबाट परको अवस्था हो, यही परमस्थिति हो, यससंग संगत गर्दै भन्नुहुन्छ कि म पनि क्षर–अक्षरबाट पर त्यही हूँ, यसैले मानिसहरू मलाई पुरुषोत्तम भन्दछन्। यसप्रकार जो उत्तम पुरुषलाई जान्दछन्, ती ज्ञानी भक्तजन सधैं, सबैतिरबाट मलाई नै भज्दछन्। उनीहरूको जानकारीमा अन्तर छैन। अर्जुन! यो अत्यन्त गोपनीय रहस्य मैले तिम्रो लागि भनें। प्राप्तिवाला महापुरुष सबैको समक्ष भन्दैनन्, तर अधिकारीबाट दुराव (भेदभाव) पनि राख्नुहुन्न। दुराव (भेदभाव) गरेमा पाउँछन् कसरी?

यस अध्यायमा आत्मालाई तीन स्थितिहरूको चित्रण क्षर, अक्षर र अति उत्तम पुरुषको रूपमा स्पष्ट गरिएको छ, जस्तो कि यो भन्दा पहिले अन्य अध्यायमा छैन। अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'पुरुषोत्तमयोगो' नाम पञ्चदशोऽध्यायः।।१५।।

यस प्रकार श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको सम्वादमा 'पुरुषोत्तम योग' नामक पन्ध्रौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थ गीता' भाष्ये 'पुरुषोत्तमयोगो' नाम पञ्चदशोऽध्यायः।।१५।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्भगवद्गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'पुरुषोत्तम योग' नाम पन्ध्रौं अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।